

ВІДМЕЖУВАННЯ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА ВІД СУМІЖНИХ ЯВИЩ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

DELIMITATION OF SUCCESSION IN TITLE FROM CONTIGUOUS LEGAL PHENOMENA IN CIVIL LAW

Валах В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

У статті висвітлено проблеми співвідношення правонаступництва з іншими подібними явищами цивільно-правової дійсності на підставі дослідження правової природи першого. Запропоновано власну дефініцію цивільного правонаступництва та виокремлено його істотні ознаки.

Ключові слова: цивільне правонаступництво, наступництво у праві, передача права, конститутивне правонабуття, перехід права.

Статья посвящена одной из наиболее серьезных проблем в современном гражданском праве – проблеме отграничения такого правового явления, как правопреемство, от смежных явлений, опосредующих переход гражданских прав и обязанностей от одного лица к другому. Автор предлагает собственное видение дефиниции гражданского правопреемства с выделением его основных признаков.

Ключевые слова: гражданское правопреемство, преемство в праве, передача права, конститутивное правоприобретение, переход права.

Article is devoted to the lighting problem, delimitation of succession with other similar phenomena of civil legal reality. Author proposes his own vision of the definition of civil succession by highlighting its main features.

Key words: succession in title, succession in right, devolution of right, constitutive acquisition of right, transfer of right.

Актуальність теми. Дослідження такого правового явища, як цивільне правонаступництво, виявляється більш повним лише в разі проведення ґрунтовного аналізу не тільки його сутності та місця в сучасному цивільному праві, а й під час відмежування його від суміжних правових явищ. Подібні дослідження провадяться останнім часом у межах теорії права [1]. Відтак, відповідні висновки мають урахувуватись і під час вивчення вказаного питання в цивілістиці.

Сучасна вітчизняна цивілістика та правозастосовна практика досить часто звертаються до категорії правонаступництва з метою пояснення тих чи інших правових явищ, які до того ж не мають нічого спільного з правонаступництвом узагалі. Цивільне законодавство також оперує поняттям правонаступництва, намагаючись так урегулювати однорідні за змістом правові явища – явища, наслідком яких є припинення права/обов'язку в однієї особи та виникнення такого самого за змістом права/обов'язку в іншій особі шляхом їхнього переходу. Водночас, згідно з правильним твердженням Н.П. Колдаєвої, «введение специальных терминов оправдано, если это позволяет внести необходимые уточнения» [2, с. 140]. Слід констатувати, що на сьогодні, крім монографічного дослідження Б.Б. Черепакіна, присвяченого цивілістичним аспектам правонаступництва та виданого ще в 1962 р. [3], питанню відмежування правонаступництва від суміжних явищ, на жаль, не приділяється достатньої уваги з боку

цивілістів. Окремі аспекти правонаступництва, звісно, відображені в дослідженнях правників, але такі дослідження проводяться переважно в межах певних цивільних правовідносин, зокрема спадкових і відносин щодо реорганізації юридичних осіб. За слухним зауваженням К.І. Скловського, «теория правопреемства только начинает складываться, и пока приходится говорить больше о существующих проблемах, чем об их решении» [4, с. 99].

Відтак, **метою статті** є узагальнення уявлень щодо природи цивільного правонаступництва задля відмежування цього правового явища від суміжних, зокрема «наступництво у праві», «передача прав», «конститутивне правонабуття» та «реститутивне правонабуття».

Виклад основного матеріалу. Традиційне вчення про правонаступництво розповсюджує його повністю на всі правовідносини. Між тим зустрічаються думки, які можна узагальнити у три групи. Так, за сужденням В.О. Лапача, В.О. Рясенцева та ін., правонаступництво тісно пов'язано з правом власності (речовим правом) – «преемство происходит в праве собственности как таковом по воле предшественника и с согласия преемника» [5, с. 91], а тому правонаступництво є «характерным признаком производных способов приобретения права собственности» [6, с. 6].

В.А. Белов, Д.І. Мейер та інші, навпаки, вважають, що правонаступництво можливе лише в зобов'язальних правовідносинах. Пояснюється це

тим, що в речових правовідносинах, зокрема у відносинах власності, праву власника протистоїть обов'язок необмеженого кола осіб, тобто тут має місце невизначеність суб'єктного складу правовідношення. А за змістом правонаступництва не може відбутися, якщо суб'єктний склад правовідношення є невідомим, конкретно невизначеним [7, с. 16; 8, с. 165].

За радянські часи такі відомі вчені, як В.П. Грибанов, І.Л. Брауде, висловлювали думку щодо неможливості правонаступництва у правовідношенні взагалі. У цьому випадку, на їх думку, є місце одночасного припинення права власності в однієї особи та виникнення його в іншій [9, с. 387]. Це пояснювалось тим, що на той час державна (соціалістична) форма власності посідала провідне місце й могла «трансформуватись» у будь-яку іншу форму (колективну, особисту), котрі за своїм змістом були більш вузькими [10, с. 61]. Зауважимо, що й до сьогодні прибічники теорії дискретності правонаступництва взагалі заперечують існування транслятивного правонаступництва. Зокрема, К.І. Скловский пише: «Никакого транслятивного правопреемства нет вообще. Всякое право возникает, а не передается» [4, с. 102].

Наведені точки зору, безсумнівно, мають право на існування через їх досить серйозне обґрунтування. Але, з огляду на історичний аспект виникнення та становлення правонаступництва, очевидним є той факт, що правонаступництво вперше було закріплено саме в зобов'язальному праві (відступлення права вимоги й переведення боргу), а потім розповсюдилось і закріпилось у речових правовідносинах (правовідносинах власності). Також, на нашу думку, не можна категорично заявляти, що правонаступництва як юридичного механізму переходу прав та обов'язків від однієї особи до іншої не існує взагалі. Як було зазначено вище, правонаступництво у правах та обов'язках є більше теоретичною категорією, винайденою вченими-цивілістами не тільки для забезпечення існування й руху цивільних правовідносин, а й для практичних потреб, тобто для стабілізації цивільного обігу.

Цивільному правонаступництву притаманні такі ознаки:

- 1) до правонаступника переходять лише ті права та/або обов'язки, які належали правопереднику;
- 2) термін «перехід прав та обов'язків» характеризується одночасною втратою останніх однією особою (попередником) і набуттям їх іншою особою (наступником);
- 3) при правонаступництві спостерігається зв'язок (пряма залежність) між набутими суб'єктивними правами й обов'язками та правовідносинами, у яких перебуває їхній носій – попередник – з іншими особами, через що й було можливе їхнє існування;
- 4) правонаступництво відбувається у правах та/або обов'язках правопередника (а не в об'єктах цих прав або правомочностях як складових прав);
- 5) права та/або обов'язки правопередника переходять у порядку правонаступництва до правонаступника як одне ціле.

Відтак, під правонаступництвом у цивільному праві слід розуміти перехід прав та/або обов'язків від однієї особи, якій ці права та/або обов'язки належали (правопосередника, ауктора), до іншої (правонаступникові, сукцесору) у повному обсязі шляхом одночасної їх втрати правопосередником і їх набуття правонаступником.

Найчастіше в літературі зустрічається змішування понять « правонаступництво » та « наступництво у праві » (сукцесія). Так, на думку С.А. Муромцева, наступництво у праві (правонаступництво) може бути як пасивним, так і активним. За твердженням вченого, подібне має місце при передачі права власності, спадкуванні тощо [11, с. 100, 101]. Як бачимо, сукцесія характеризується більш вузьким змістом, тобто за нею переходить лише право (сукупність прав) або обов'язок (сукупність обов'язків). Як наслідок, слід розглядати сукцесію як різновид правонаступництва, а саме як окремий випадок сингулярного правонаступництва.

Більш глибоко вивчення потребує проблема співвідношення понять « правонаступництво » та « передача прав ». Так, В.М. Нечаев, визначає, що « приобретенные членами гражданского общества права и обязанности передаются ими друг другу в раз установленном составе. Передача происходит в виде уступки отдельных прав и обязанностей (права собственности, требований по обязательствам, искон – так называемое единичное П., сингулярная сукцесия), в виде уступки совокупности прав, связанных с одним объектом или основанием (недвижимости с лежащими на ней обременениями, торгового предприятия со всем имуществом – специальное П., или специальная сукцесия), в виде перехода всего имущества данного лица к другому (наследование, общее П., или универсальная сукцесия) » [12, с. 17].

Подібної позиції додержується й Г.С. Васильев, який, зокрема, виокремлює дві ознаки цивільного правонаступництва: тотожність складу основних правомочностей суб'єктивного права, яке переходить від правопосередника до правонаступника, й одночасна втрата права правопосередником і набуття цього права наступником на підставі одного й того самого юридичного складу. Відтак, учений доходить висновку, що при будь-якій зміні власника майна має місце цивільне правонаступництво [13, с. 56–57]. На нашу думку, подібний висновок є помилковим, оскільки при подібному змішуванні понять, ми мали б говорити про правонаступництво, по-перше, якщо відбувається передача права власності від однієї особи до іншої (при виконанні будь-якого договору, який опосередковує передачу майна у власність); по-друге, при будь-якому виконанні в тому числі й позадоговірному зобов'язання (при виконанні особою взятого на себе обов'язку), що, на нашу думку, не відповідає правовій природі правонаступництва взагалі.

Справді, деякі автори вважають, що для похідного виникнення права власності характерною є залежність виникнення права набувача від права попередника та, зазвичай, від його волі, тобто право

власності набувається за волею попереднього власника й за згоди нового набувача [14, с. 293]. Воля правопередника та правонабувача, як бачимо, тут виділяється авторами в самостійну ознаку правонаступництва. У більшості випадків воля попередника й набувача мають істотне значення (наприклад, при двосторонніх правочинах). Однак у цих випадках, як ми визначились, не завжди має місце правонаступництво. До того ж при спадкуванні за законом, при реорганізації юридичних осіб на підставі рішення суду тощо воля попередника та набувача відсутні. Вказівка О.С. Іоффе щодо заміни волі вказаних осіб волею законодавця [14 с. 291] є не досить переконливою, оскільки про волю законодавця може йти мова у випадку встановлення ним первісних способів набуття права власності (знахідка тощо). Отже, вольовий момент має місце при наступництві, але не завжди.

Правонаступництво слід відмежовувати від конститутивного правонабуття. Б.Б. Черепакін уперше запропонував поділ правонаступництва на транслятивне й конститутивне. Як писав учений, «конститутивное правоприобретение не является правопреемством в точном смысле. Его роднит с правопреемством производный характер правоприобретения. Его отличает от подлинного правопреемства отсутствие перехода права от правоателя к правопреемнику. Конститутивное правоприобретение не является изменением субъектного состава правоотношения и в этом смысле не является преемством в праве» [15, с. 320].

Щодо існування поряд із транслятивним конститутивного набуття прав висловлювався також Л. Енекцерус: «... конститутивное, или правобразующее, приобретение; в этих случаях на основе права правоателя создается право с иным содержанием (более слабым, но стесняющим материнское право); так, например, при установлении сервитута или залога права. Здесь речь идет, прежде всего, об обременениях. Конститутивное правоприобретение также есть правопреемство в вышеизложенном смысле¹; ибо образуемое дочернее право возникает только тогда, если существовало материнское право, и лишь в пределах последнего» [16, с. 89].

З цього приводу Є.О. Крашенінніков зауважує, що «в случае конститутивного правопреемства мы имеем дело не с выделением из материнского права какой-то его части и ее перенесением на другого субъекта, а с созданием для конститутивного правоателя на основании права правопреемственности нового права, которое стесняет оставшееся неизменным в своем содержании» [17, с. 83].

Ознаки конститутивного правонаступництва було виділено В.А. Беловим. Зокрема, до цих ознак він зараховує такі: «(1) между правоателем и правопреемником должна существовать некоторая юридически значимая связь, (2) содержание производного права определяется содержанием первоначального,

(3) пределом осуществления конститутивного права является интерес обладателя основного права, (4) конститутивное право является способом реализации основного права» [18, с. 475].

Ми погоджуємось з першою і другою властивостями, проте третю й четверту ознаки, на нашу думку, виділено неправильно. У цьому питанні спостерігається змішування «критерію волі» і «критерію правонаступництва». Насправді ж конститутивное право може створюватися та здійснюватися всупереч інтересам власника основного права і проти його вираженої волі (примусове встановлення сервітуту, примусова ліцензія). Однаково реалізація конститутивного права може порушувати інтереси суб'єкта основного права (реалізація заставленого майна всупереч волі власника), а зовсім не бути способом реалізації основного права.

Розвиваючи висунуту Б.Б. Черепакіном теорію, деякі автори все ж таки розрізняють два види правонаступництва – транслятивне та конститутивне. Так, К.Д. Новіков вважає, що в договорі про встановлення режиму загальної часткової власності на майно, яке повністю належить власникові, за рахунок вступу у правовідношення власності іншої особи остання набуває право, яке не є тотожним за змістом праву відчужувача. Іншими словами, має місце правонаступництво не транслятивне, а конститутивне [19]. У свою чергу, А.О. Гресь вважає, що розпорядженням річчю буде первісне створення речового права (конститутивне правонаступництво), а відступлення вже наявного обмеженого речового права буде вже розпорядженням тільки ним (речовим правом) самим [20, с. 32]. До випадків конститутивного правонаступництва також зараховують установлення на нерухому річ нових прав, що раніше не існували (наприклад, права оперативного управління, сервітуту, застави, довірчого управління тощо). Підставою для такого розмежування вказані автори вважають наявність вольового характеру правонабуття. Так, знов утворене дочірнє право виникає лише тоді, коли існувало материнське право, лише в межах останнього й лише за волею правопередника [21, с. 78]. Але вольовий характер, як ми не раз указували вище, не є визначальною ознакою правонаступництва, оскільки останнє може відбуватись і поза волею правопередника.

Прибічники такої теорії пояснюють існування конститутивного правонаступництва також тим, що в римському праві існувала так звана конститутивна сукцесія, тобто у випадку виникнення обмеженого речового права власник передавав суб'єкту такого права лише частину своїх правомочностей (обов'язків) [22, с. 175].

Вважаємо, що вказана теорія має низку недоліків. У цьому разі має місце не передача права від правопередника до наступника (хоч би воно й більш «слабке»), а надання здійснення права або окремих його правомочностей, тобто в такому випадку не

¹ Під правонаступництвом Л. Енекцерус розумів будь-яке похідне набуття [16, с. 88].

має переходу правомочностей власника права. Якщо ж припустити його можливість, то в майбутньому, коли правомочності повертались би до власника права, ми також мусили б вважати, що має місце правонаступництво, що є неприпустимим. Таку теорію реститутивного правонаступництва висунув свого часу німецький цивіліст Конрад Гельвіг у своїй праці «Wesen und subjektive Begrenzung der Rechtskraft» [23]. Але реститутивне наступництво також не можна вважати різновидом правонаступництва взагалі, оскільки при ньому немає місця переходу права й не змінюється суб'єктний склад правовідношення.

У вказаній праці К. Гельвіг пішов далі, обґрунтувавши наявність правонаступництва й тоді, коли відбувається набуття права за допомогою заволодіння безхазайною річчю внаслідок відмови від неї колишнього власника. Це він пояснює тим, що правонабуття тут базується на волі цього попереднього власника, яка знайшла відображення у відмові від речі [23, с. 281–285]. На нашу думку, досить важко уявити, як саме можна побачити правонаступництво від особи, котра своїм вольовим актом (фактичним розпорядженням річчю) позбавилась цієї речі, не надаючи права власності на неї будь-якій іншій особі. Отже, право, що набувається, – це не старе, а нове право власності, пов'язане зі старим лише єдністю об'єкта, тобто ані конститутивне, ані реститутивне « правонаступництво» не мають жодних підстав вважати їх саме правонаступництвом у повному розумінні цього терміна. Саме тому досить вдалим є поняття конститутивного правонабуття, за якого власник на підставі свого права, зберігаючи його за собою, установлює або надає управомоченій особі здійснення права або окремих його правомочностей. При цьому власник стає обмеженим у здійсненні свого права до тих пір, поки управомочена особа здійснює це право або окремі його правомочності.

Конститутивне правонабуття за своєю правовою природою не є правонаступництвом у власному розумінні цього слова. При ньому відбувається часткова передача правомочностей як складових основного

права, які трансформуються в самостійні суб'єктивні права. правонаступництво із заміною суб'єктів правовідношення можливе лише за транслативного (такого, яке переносить права та/або обов'язки від однієї особи до іншої) набуття прав та/або обов'язків. У випадку конститутивного правонабуття має місце виникнення нового правовідношення, зміст якого є меншим, аніж у первісному, через відсутність заміни суб'єкта правовідношення – правопередника. Відтак, випадки конститутивного правонабуття мають бути зарахованими до похідних способів набуття права через відсутність правонаступництва.

Вищевикладене свідчить про те, що в цивільному обігу існують два правових явища – правонаступництво та правонабуття, які не є тотожними. У правонаступництві акцент робиться саме на процес переходу прав та/або обов'язків від однієї особи до іншої, а в правонабутті нас цікавить лише його правомірний, тобто оснований на законних підставах, результат – набуття права.

Використання терміна « правонаступництво» для позначення « переходу права» вважаємо виправданим і доцільним. Указані поняття характеризують одне й те саме явище з різних боків: « перехід права» вказує на залежність права однієї особи від права іншої, а « правонаступництво» характеризує не тільки процес, а й результат такого переходу – заміну активної сторони правовідношення. Водночас терміни « перехід права» та « правонаступництво» співвідносяться між собою як загальне й часткове. При правонаступництві завжди відбувається перехід права, а при переході права правонаступництво може мати місце, але не завжди.

Висновки. Дослідження правової природи та виокремлення ознак цивільного правонаступництва дало нам змогу дійти такого узагальненого висновку. У цивільно-правовій дійсності існують різні за змістом і правовими наслідками такі явища, як наступництво у праві, передача права, конститутивне правонабуття й перехід права, які є відмінними від цивільного правонаступництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Носов Д.В. Правопреемство в российском праве: [монография] / Д.В. Носов. – Пермь : Перм. гос. нац. исслед. ун-т, 2013. – 199 с.
2. Колдаева Н.П. О преемственности в праве / Н.П. Колдаева // Теория права: новые идеи : сборник статей. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1991. – Вып. 1. – С. 140–152.
3. Черепяхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву : [монография] / Б.Б.Черепяхин. – М. : Госюридлит, 1962. – 161 с.
4. Скловский К.И. Полномочие и правомочие в механизме возникновения гражданских прав / К.И. Скловский // Хозяйство и право. – 2004. – № 11. – С. 99–112.
5. Лапач В.А. Субъективные гражданские права и основания их возникновения / В.А. Лапач // Журнал российского права. – 2001. – № 10. – С. 91–94.
6. Рясенцев В.А. Наследование по закону и по завещанию в СССР / В.А. Рясенцев. – М. : Знание, 1972. – 46 с.
7. Белов В.А. Сингулярное правопреемство в обязательстве: опыт исторического исследования, теоретической и догматической конструкции и обобщения российской судебной практики : [монография] / В.А.Белов. – 2-е изд., стереотип. – М. : ЮриИнфоР, 2001. – 265 с.
8. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2 ч. / Д.И. Мейер. – 2-е изд., испр. – М. : Статут, 2003. – 831 с.
9. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Статут, 2001. – 411 с.
10. Брауде И.Л. Переход права собственности на строение / И.Л. Брауде // Советское государство и право. – 1946. – № 7. – С. 57–64.
11. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / С.А. Муромцев. – М. : Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1879. – 250 с.
12. Нечаев В.М. Преемство в праве / В.М. Нечаев // Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь / Ф.А Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 23. – 1898. – С. 47–50.

13. Васильев Г.С. Преемство в праве собственности как разновидность сингулярного правопреемства / Г.С. Васильев // Правоведение. – 2006. – № 6. – С. 52–66.
14. Иоффе О.С. Советское гражданское право / О.С. Иоффе // Иоффе О.С. Избранные труды : в 4 т. / О.С. Иоффе. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – Т. II. – 2003. – 511 с.
15. Черепахин Б.Б. Труды по гражданскому праву / Б.Б. Черепахин ; ред. кол.: С.М. Корнеев, Е.В. Кулагина, Н.В. Козлова, П.А. Панкратов. – М. : Статут, 2001. – 479 с.
16. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права / Л. Эннекцерус. – М. : Иностран. лит., 1950. – Т. 1. – Полутом 1. – 1950. – 483 с.
17. Крашенинников Е.А. Заметки о конститутивном правопреемстве / Е.А. Крашенинников // Вещные права: система, содержание, приобретение : сборник научных трудов в честь проф. Б.Л. Хаскельберга / под ред. Д.О. Тузова. – М. : Статут, 2008. – С. 82–95.
18. Белов В.А. Гражданское право. Общая часть : [учебник] / В.А. Белов. – М. : Изд-во Юрайт, 2011. – Т. 1 : Введение в гражданское право. – 2011. – 538 с.
19. Новиков К. Можно ли заложить ранее не существовавшую долю в праве собственности на объект недвижимости? / К. Новиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// www.balfort.com](http://www.balfort.com).
20. Грось А. Защита вещных прав наследника на недвижимое имущество / А. Грось // Российская юстиция. – 2000. – № 8. – С. 32–33.
21. Кот О.О. Перехід прав кредитора до третіх осіб у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. / О.О. Кот. – К., 2002. – 187 с.
22. Хвостов В.М. Система римского права : [учебник] / В.М. Хвостов. – М. : Спарк, 1996. – 552 с.
23. Hellwig K. Wesen und subjektive Begrenzung der Rechtskraft / K. Hellwig. – Leipzig, 1901. – 354 s.